

1994), amelyben a Berlin Múze-  
va kapcsán jegyezte meg, hogy a  
múzeum nem imitálhat kultúrát, el-  
mnia a közönséget, a döntés helyze-  
szertelnie. Mint írja, a *múzeum egy-  
ny (void/Leere)* köré kell hogy  
lyet a látogató mér fel, s eszerint  
egyelenni/jelen lenni az épületben.  
sztaóban mutatja a stabilitás hiá-  
rehozhatatlan idő-történelem-tér-  
thatóvá és „olvashatóvá” válik az  
e elfedésére nem alkalmas semmi.  
nem tölti be intézményes funkció-  
maga teremti meg azt a lehetősé-  
teljességgel bizonytalanná vált eme-  
encia (*insecuritas humana*) ebbe a  
önmagára/önmagához találjon.  
mikor ez év májusában bejárhat-  
letet, saját bőrömről éreztem en-  
atnak a súlyát. Ugyanakkor kény-  
merül az emberben, hogy a de-  
zmus elkerül-e a látványelvűséget.  
szükségképpen maga is *Schaubau*.)  
ből az is kiderül, hogy Eisenman  
és évek végétől inkább egy másik  
óra hallgatott, nevezetesen Gilles  
Kunzt György példaadó pontos-  
fel az elmélet és az épülettervek  
thathatását. Deleuze plü/Falte/fol-  
vagy redő gondolata meghatáro-  
cvenes évek műveiben. Deleuze  
aurice Merleau-Ponty feltárt egy-  
lati fordulatot, amit A LÁTHATÓ  
ATLATLAN című kötetben szereplő  
kajegyzete jól megvilágít: „Fel kell  
százalás gondolkodást, amely a követke-  
el mindig: a világra kívülről pillant,  
heorosz álláspontjáról, majd ettől el-  
lan az antitézis, azaz a reflexió által  
ellenmozgás, amely a külső szemléléstől  
tható – magamat nem gondolhatom el-  
jektív térbeliség értelmében vett világ-  
zanis arra futna ki, hogy magamat té-  
mintegy úgy rendezkedem be, mint egy  
es ego.” (W. Fink Verlag, 1986, ki-  
liani és B. Waldenfels.) Majd kije-  
a külső szemlélő és érdek nélküli  
enében egy olyan magában fogla-  
lő létfelfogást kell előnyben része-  
amely észleli, hogy a lét mindenkor  
el- vagy inkább befed, azaz nincs

olyan külső pozíció, ahonnan sér-  
entül szemlélődhetnénk, ahonnan az egész átte-  
kinthető lenne. Ez a plü/Falte/redőzet, amely  
a jelenlevő nem teljes jelenlétét, a megjelenő  
aspektus-sokféleségét fejezi ki. Kísérlet ez a  
rákövetkezés logikájának megrendítésére, s  
egyben lehetőség a felelősség, az ember fele-  
lősségének visszavételére. Nem feledhető,  
hogy Merleau-Ponty, de éppígy Derrida in-  
dulása sem képzelhető el a husserli fenome-  
nológiával való számvetés nélkül, mert Hus-  
serl volt az, aki a naív racionalizmus (objek-  
tizmus) kriukáját elsőként megfogalmazta.  
s ő volt az, aki AZ EURÓPAI TUDOMÁNYOK VÁL-  
SÁGA című művében a következőt írta: „Az  
»objektív módon igaz« és az »életvilág« paradox  
egymásra vonatkoztatott mozzanatai talányossá tes-  
zik mindkettő létmódját. Az igazi világ valamennyi  
értelme, benne a saját létünk is: éppen ez válik ta-  
lányossá. A tisztázási kísérletek során, a felmerülő  
paradoxonok láttán egyszer csak tudatossá válik  
bennünk egész eddigi filozófiásunk talajtalansá-  
ga. Hogyan lehetünk most valóban filozófusok?”  
(Atlantisz Kiadó, 1998, ford. Mezei B. és má-  
sok, 169.) Már Husserl válasza is a hagyomá-  
nyos logika (formális logika) kritikája volt. Az  
ezt követő gondolkodás más és más metszet-  
ben, de ennek a talánynak a *filozófiai megfo-  
galmazásán fáradozik, és a filozófusokra figyelő  
építész* ugyancsak hallja ezt.

Kunzt lényegi és megvilágító erejű állítá-  
sa a következő: „ha a dekonstruktivistá filozófia  
a negatív teológia (egyik) aktuális formája, akkor  
a dekonstruktivistá építészlet sem egyéb, mint a szak-  
rális építészlet (egy) aktuális formája... szekularizált  
szakrális építészlet” (99).

Talán újjászületés részesei vagyunk, és a  
krízis után, az emberi vonatkozásrendszer  
egyértelműségének megrendülése után ke-  
rülő úton az épület ismét előre nem végzhető  
helyet ad az embernek és az istennek, s ebe-  
ben a térben közel van a profán és a szakrális,  
csak nem cleve eldöntött módon. Ahogy  
Theodor Hetzer írta 1946-ban, halála előtt:  
néhány héttel az itáliai építészlet kapcsán: „az  
itáliaiak szakrális élete nem különbözik lényegileg  
a profántól, csak fokozódásról/meghaladásról (*Ste-  
igerung*) van szó, ezért aztán a profán részese lehet  
a szakrálisnak”. (ITALIENISCHE ARCHITEKTUR,  
Urachhaus Verlag, 1990.)

Bacsó Béla

## HOGYAN LEHETSÉGES? LEHETSÉGES-E EGYÁLTALÁN? (ÉS HA NEM, AKKOR MÉGIS HOGYAN CSINÁLJUK?)

*Immanuel Kant: Prolegomena  
Fordította: John Éva és Tengelyi László  
Atlantisz, 1999. 175 oldal, 1295 Ft*

*Immanuel Kant: Az erkölcsök metafizikájának  
alapvetése  
Berényi Gábor fordítását átdolgozta, a jegyzeteket  
összeállította, a bevezetést, a szövegelemző összefog-  
lalásokat és a befejező kitekintést írta Tengelyi László  
Raabe Klett Kiadó, 1998. 82 oldal, ár nélkül*

*Immanuel Kant: A gyakorlati ész kritikája  
Fordította: Papp Zoltán  
Ictus, 1998. 195 oldal, 1200 Ft*

*Immanuel Kant: Az ítélőerő kritikája  
Fordította: Papp Zoltán, készült: 1996–97-ben  
Ictus, é. n. 445 oldal, 1590 Ft*

Köszönet a *Holmi* szerkesztőinek! Ha nincs a  
feladat, biztosan nem számomra írok magam,  
hogy végigolvassam az utóbbi években ma-  
gyarul megjelent Kantokat. Mit feladat? Él-  
vezet! A szerző jó, a szövegek sem rosszak, a  
fordítások között meg vannak egyenest kivá-  
lóak. Ilyen körülmények között persze nem  
könnyű recenziót írni, hiszen ha majdnem  
minden tökéletes, mibe kössön bele szegény  
recenzens?

Ha a fenti sorrendben – az eredeti meg-  
jelenés időrendjében tárgyalom a műveket,  
már az elején bajban vagyok: az Atlantisz Ki-  
adó *Mesteriskola* sorozatában a már megszok-  
ott fizetés formában, jól gondozott szöveg-  
gel és hozzáértő, szép fordításban jelent meg  
Kant PROLEGOMENÁ-ja. Egyszerűen nem kí-  
nálkozik rajta fogás. Lehet, hogy figyelmet-  
lenül olvastam, de csak egyetlen szöveggon-  
dozási hibát találtam,<sup>1</sup> fordítási hibát pedig  
egyet sem. Van ugyan egy-két ötletem arra,  
hogy néhány helyen hogyan lehetett volna –  
és talán: miért kellett volna – tovább csiszolni  
a magyar szöveget, de szinte csak azért em-  
lítem őket, hogy bizonyítsam, végigolvastam  
a könyvet.

Nem minden kontextusban hangzik pél-  
dával jól magyarul főnévként a „metafizikus”  
(a metafizikával foglalkozó személy jelölésé-  
re). Néha többször is el kellett olvasnom egy-  
egy mondatot, míg végre megértettem, hogy  
ott a szó nem jelzőként szerepel, hanem szem-  
élyt jelöl. Nehezen birkóztam meg például  
a 36. oldalon az „Ünnepélyesen és törvényesen  
felfüggesztjük tehát minden metafizikus tevékeny-  
ségét addig, amíg kielégítően nem válaszolták meg  
a kérdést” kezdetű mondatot, mert álmodtam  
sem gondoltam arra, hogy mi függesztjük fel  
(pláne „törvényesen”) a metafizikusok tevé-  
kenységét, és ezért folyton „metafizikus tevé-  
kenységet” olvastam. De még annak sem  
tudtam igazán örülni, hogy így végre hibát  
találok a fordításban (nem „felfüggesztjük”,  
hanem „felfüggesztünk” minden tevékenysé-  
get, továbbá nem „metafizikus”, hanem „meta-  
fizikai” tevékenységet függesztünk fel),  
mert egyre csak a folytatáson törtem a fejem:  
mi addig függesztünk fel minden metafizikai  
tevékenységet, amíg *ők* – de könyörgök: kik?!  
– „kielégítően nem válaszolták meg a kérdést”. Vé-  
gül persze észrevettem a tévedésemet, de  
még ekkor sem voltam a leírt mondatot tel-  
jesen elégedett: még így is van benne némi  
egyzetési bizonytalanság („minden metafiz-  
ikus... kielégítően meg nem válaszolták”), és  
a főnévként használt „metafizikus”-t sem tar-  
tottam szerencsésnek. Noha a németben  
tényleg a „Metaphysiker” szó szerepel, én  
biztosan elkerültem volna, hogy személyek-  
ről beszéljek. Mondjuk így: „Ezennél ünnepé-  
lyesen és lételesen felfüggesztünk minden metafizi-  
kai tevékenységet, míg kielégítő választ nem kapunk  
a kérdésre.”

Ha személyekről van szó, néha még jelző-  
ként sem szerencsés igazán a „metafizikus”  
kifejezés. A 159. oldalon például csillagos  
jegyzetben a következőket olvastam (a főszö-  
vegben Kant azt mondja, hogy egyik bírálója  
a transzcendentális idealizmust „magasabb”  
idealizmusnak nevezi): „A világért sem maga-  
sabb. A magas tornyok és a hozzájuk hasonló nagy  
metafizikus férfiak – közös bennük, hogy többnyire  
sok szél todul körülöttük – nem nekem valók.” A  
szemléletes képzavar kategóriában nálam  
már az is első díjat kapott volna, hogy „magas  
tornyok”-hoz „hasonló nagy metafizikus fér-  
fiak”, de ez a „széltolulás” (ráadásul „körü-  
löttük”) igazán fergeteges! Olyan ez, mint  
egy szépen kimunkált összevont hasonlat (l.

„metafora”): a szél ugyan nem „tolul” (még szélütés esetén is jobbára csak a vér tolul a delikvens fejébe), de valamit azért kavarr (mondjuk, ha a – szókép alapján bennem önkéntelenül felöltő – „szélszorulásnak” vége). Szinte magam előtt látom a gutaütéstől kicsit lila fejű, magas (tornyokhoz hasonló) nagy metafizikus férfiakat, amint végtelen megkönnyebbülésükre szél kavarodik „körülöltük” (csak a „tornyok” zavarnak, mert az ilyesmit fent a magasban nemigen lehet kiszagolni). A tréfát félretéve: a német szövegben képileg összemosisodik két – egymásra épülő – hasonlat. Kant először magas tornyokhoz hasonlítja a metafizikai teljesítményük alapján kiemelkedő (vagy talán némi iróniával: a metafizikai magaslatokba emelkedő és ezért nagyra tartott) férfiakat, utána pedig (itt már biztosan ironikusan) megjegyzi, hogy van még valami közös-közönséges bennük: a magasban – a tornyok tetején – is sok a szél (a kép világos: nagy a huzat, kavargó a toronytető körül a szél), és ezek a ki-magasló férfiak is sok szellet kavarnak maguk körül (a kép megint világos: nagy felhajtást vagy nagy hűhót csapnak). És ha a képek már világosak, akár meg is próbálkozhatunk a hozzávetőleges fordítással: „A világeért sem a magasabb. A magas tornyok és a hozzájuk hasonló, metafizikai magaslatokba emelkedő, nagy emberek – sok a szél körülöttük, kavargó vagy kavarrják, egyformán közönségesek – nem nekem valók.”

Valami azonban nem fér a fejembe. Ugyanazok a fordítók, akik bízva az olvasó nyelvi intelligenciájában, bátran használták a – magyar nyelvben személyek jelölésére kicsit szokatlan – „metafizikus” szót, miért riadtak vissza a „szubsztanciális” főnévi használatától? Még a köznyelvben sem ismeretlen ez a használat, filozófiai szövegekben meg egyenest gyakori, ráadásul – ez sem utolsó szempont – arra szokták használni, amire Kant azt mondja: *das Substanziale*. John Éva és Tengelyi László fordítása, a „szubsztanciális” zavarba ejt. Bevallom, én nem ismerem (vagy legalábbis eddig nem ismertem) ezt a szót. Tulajdonképpen azt sem tudom, mit csináltak a fordítók: egyszerűen magyaros átirásban leírták a német szót, vagy úgy találták, hogy amiről Kant beszél, arra nincs jó magyar szó, és alkottak egy újat, netán (mert még ez sem lehetetlen) egyszerűen lefordították a német

szöveget, és nekem kellett volna jobban odafigyelnem az egyetemen, amikor azt tanultuk, hogy „szubsztanciális”.<sup>2</sup> De legalább tanulékony vagyok: az a mintegy másfél oldalnyi szöveg (l. 107–109.), amelyben ötször fordul elő a szó, elég volt ahhoz, hogy egy életre megjegyezzem a helyes használatot, nevezetesen, hogy akkor mondunk „szubsztanciális”-t, ha arról beszélünk, ami (végképp) „szubsztanciális” („maga a szubsztanciális” vagy – ez nem szövecc – „a szubsztanciális mag”) volna. Íme a példák (a „szubsztanciális” – egyszerűen vagy apró változtatással – minden helyettesíthető a „szubsztanciális”-sal): „az tehát, ami megmarad, miután a szubsztanciáról valamennyi akcident (mint állítmányt) leválasztunk, vagyis maga a szubsztanciális” (107.); „az emberi értelmet nem azért kell szemrehányással illetni, mert nem ismeri a dolgok szubsztanciálját” (uo.; itt talán annyit kellene változtatni, hogy „nem ismeri azt, ami a dolgok szubsztanciális magja”); „értelmünk – haloljon bármilyen mélyre – magát a szubsztanciálét sohasem gondolhatja el” (107–108.); „[úgy látszik azonban, mintha önmagunk – a gondolkodó szubjektum – tudatában megjelhetnénk ez a szubsztanciális]” (108.); „alkalmat ad arra a merőben látszólagos évrre, amely gondolkodó lényünk szubsztanciálójának e vélt ismeretéből úgy von le következtetéseket” (108–109.; némileg itt is meg kellene változtatni a szöveget, mondjuk úgy, hogy „alkalmat ad egy merőben látszólagos évrre, mely annak vélt ismeretéből, ami gondolkodó lényünkben végképp szubsztanciális, úgy von le következtetéseket”).

Ugyanezek az oldalakon figyeltem föl még valamire, amit ugyan tökéletesen érteni vélek, de nem értek vele teljesen egyet. A német szövegben kétféle szembeállításban szerepel a „szubjektum” szó: az egyik az „objektum”-mal, a másik a „predikátum”-mal szembeállított „szubjektum”. A magyar szövegben ez a finom distinkció pontosan nyomom követhető: az első esetben ugyanis a fordítók „szubjektum”-ot, a másodikban pedig „alany”-t mondanak (maga a szembeállítás természetesen nincs mindig ott a szövegben, de mindig megfigyelhető – és a fordítók hibátlanul meg is fejtik –, hogy az adott előfordulásban melyikről van szó). Noha az esetek nagy többségében ettől a finom megkülönböztetéstől pontosabb és árnyaltabb lesz a magyar szöveg (a német eredetnél is pontos-

sabb és árnyaltabb, hiszen ott az olvasónak kell eldöntenie, hogy az adott esetben hogyan – „szubjektum”-nak vagy „alany”-nak – értse a „Subject”-et [vagy, a Kant korabeli helyesírással: „Subject”-et]), van néhány szöveghely, ahol ez a nagy finomság gyengíti az érveket. Nevezetesen azokon a helyeken, ahol a „Prädicat”-tal szemben álló „Subject” az az „alany”, amelyet már nem gondolhatunk el semmiféle más alany állítmányaként, tudniillik amikor Kant az „én”-ről, „gondolkodó önmagunk”-ról vagy egyenest a „gondolkodó szubjektum”-ról beszél (l. 107–108.). Ilyenkor nem ártott volna egy-egy apró következtelenség vagy egy kis túlbeszélés (mondjuk, ha a fordítók néha kétféleképpen – alanyként is és szubjektumként is – megnevezték volna a „Subject”-et).

Az eddig felsorolt „öletetek” körülbelül másfél oldalnyi szöveget érintenek az összesen több mint 160 oldalból, és ennél többet a legrosszabb indulattal sem tudok összeszedni. Kimondom hát kereken: John Éva és Tengelyi László Kant-fordítása kiváló. Szakmailag és nyelvilag is megoldották a legnehezebb feladatot: olyan Kant-szöveget adtak a kezünkbe, amely egy jótányit sem avult. Ezentúl mindig az ő fordításukat fogom felhozni példának, ha arról beszélek, miért kell időről időre újrafordítani a klasszikus szövegeket.

A PROLEGOMENÁ-val tehát nem volt szerencsém, nem tudtam belekötni. De nem adom föl ilyen könnyen,<sup>3</sup> most próbálkozom a következővel, AZ ERKÖLCSÖK METAFIZIKÁJÁNAK ALAPVETÉSE-vel, amely a Klett Kiadó *Matúra* sorozatában jelent meg. A szöveggondozás ezúttal is példás,<sup>4</sup> a fordítás pedig jó: szakmailag kifogástalan és nyelvilag igényes. Talán csak azt lehet felróni a fordítónak, hogy munkája nem egyenletes: a magyar szöveg nem mindig világos, olykor nehézkes, néhol pedig egyenest az az érzése az olvasónak, hogy nem működik megbízhatóan a fordító nyelvérzéke. Próbáltam rájönni, mi az oka az egyenletlenségnek. Talán Tengelyi László – aki átdolgozta Berényi Gábor korábbi fordítását – mindent meg akart tartani a régió, ami egyáltalán megtartható<sup>5</sup> Vagy túl sokat tanult Kanttól, s nem természetes hajlamát akarta követni (l. egészséges magyar nyelvérzék), hanem a szöveghű fordítás

kötelességét? Végül is mindegy. De ha már megfogalmaztam a kifogásaimat, illik előállnom példákkal.

Először csupa apróságot fogok mondani: csak azért érdemes említeni őket, mert miattuk lesz néhol homályos és kicsit nehézkes az egyébként szép és veretes magyar szöveg. Kant egyik híres példája magyarul így hangzik: „Kérdés például, hogy szorongatott helyzetben megígérhetek-e olyasmit, amiről tudom, hogy nem fogom megtartani?” (27.) A második „hogy” akár ki is hagyható, és a két egyforma igekötő sem a legszebb (egyébként is inkább „betartani” szoktuk az ígéreteket – tudniillik akkor, ha „megtartjuk a szavunkat”), de ennyire apró dolgokat nem tennék csak egy az egyéért ideztem ezt a részt, hogy érthető legyen a folytatás. Valamivel később – ott, ahol Kant minden oldalról szemügyre veszi a kérdést, és elemzi a lehetséges válaszokat – az alábbi mondatra bukkantam: „Csakhogy csakhamar ráébredék, hogy az ilyen maxima alapjául csupán a fenti aggasztó következmények szolgálnak.” (Uo.) Ez a rövid, de annál dadogósabb mondat semmibe veszi – méghozzá triplán! – az egyik legalapvetőbb tiltást: „ne ismételj!” (hacsak nem muszáj). Nagyon csúnya ez a „csakhogy csakhamar”, „csakhogy...”, „hogy”, „csak...”, „csak...”, „csupán”. Ráadásul a túl pontos utalások elbizonytalanítják az olvasót: az előző mondatból megtudtuk, hogy „ilyenkor általános maxima szerint járunk el”, minek most megismételni, hogy „az ilyen” maxima;<sup>6</sup> az „aggasztó következmények”-et pedig nem annyira megvilágítja, mint inkább homályossá teszi az a – német szövegben nem is szereplő – visszautalás, hogy „fenti” (fentebb ugyanis hiába keresünk „aggasztó” következményeket, ott csupán a vélt ravaszság következményeiről és a vele járó hátrányokról volt szó, ami persze – ezt jól látja Kant, és pontosan érti az olvasó – kétségkívül nagyon aggasztó). A következő (amúgy szépen hangzó) mondat szintén nehezen érthető, mert szerepel benne egy nem létező (mármint a magyar nyelvben nem létező) vonzat: a fordítónak azon az áron sikerül megőriznie a két állításból felépülő német mondat szimmetriáját – melyet két fontos (tartalmilag kihagyhatatlan) „für mich” biztosít –, hogy mind a kétszer azt mondja, „számomra”. Az első jó, a második azonban nehezen érthető, mert nem idioma-

tikus: „az első esetben a cselekedet fogalma már önmagában véve is törvényi jelent számomra, a másodikban viszont először ki kell fürkészniem, vajon milyen hatások kapcsolódhatnak számomra ehhez a cselekedethez” (uo.). Félreértés ne essék: Kant pontosan ezt mondja, éppen ebből adódik – és a szó szerinti fordítással távolról sincs megoldva – a fordítási probléma. Olyat ugyanis nyugodtan lehet mondani (németül), hogy „für mich” valami valamivel össze van kapcsolva, de ha azt mondom (magyarul), hogy „számomra”, akkor a könnyebb érthetőség kedvéért szerencsésebb olyan igét (esetleg: olyan igét is) használni, amelynek ez a vonzata. Például így: „a másodikban viszont először ki kell fürkészniem, milyen hatások kapcsolódhatnak ehhez a cselekedethez, és mit hozhatnak számomra ezek a hatások”. Persze meg is kerülhetem azt, hogy „számomra” (csak akkor oda a szimmetria). Például így: „a másodikban viszont először ki kell fürkészniem, milyen – engem is érintő – hatások kapcsolódhatnak ehhez a cselekedethez”.

Az eddigiekben valóban csak apróságokat említettem; most jönnek a komolyabb problémák. Nehézkessé teszi a magyar szöveget a németes szórend. Nem a mondatok hosszúságával van baj: a világos szerkezetű, hosszú mondatokat a magyar nyelv jól elviseli. De ha egy szövegben viszonylag sok hosszú, összetett mondat van, és ezekben minden egyes tagmondata egyformán épül fel – nevezetesen a német szórendet követve mindegyiknek a végére kerül az állítmány –, akkor hiába világos a mondatok szerkezete, unalmasa, kopogóssá válik a szöveg. És ha az olvasó úgy a felénél, harmadánál elunja a hosszú mondatokat, akkor hamar elveszíti a fonalat. Az alábbi példamondat még csak nem is nagyon hosszú, az egymásba épülő tagmondatok németes szórendje miatt mégis nehezen követhető.<sup>8</sup> „Ha tehát az erkölcsiségnek nem lehetséges olyan valódi legfőbb alapítéle, amelynek ne kellene minden tapasztalattól függetlenül, pusztán a tiszta észen alapulnia, akkor úgy gondolom, még csak megkérdezni sem szükséges, vajon jó-e ezeket a fogalmakat, amelyek a hozzájuk tartozó elvekkel együtt a priori állnak fenn, általánosságban (in abstracto) adni elő, ha a megismerés a köznapitól különböző filozófiainak hívójára nevezni magát.” (36.)

Az idézett mondat persze nem csak a németes szórend miatt érthető nehezen (szán-

dékosan választottak) ilyen példát, mellyel még néhány tipikus fordítási problémát illusztrálhatok). Hibás például az interpunkció. Ez olyan apróság, amelyet szinte illetlenség szóvá tenni, hiszen senki nem fogja úgy érteni a mondatot, ahogy le van írva (nevezetesen, hogy Kant akkor fogja úgy gondolni, „még csak megkérdezni sem szükséges...”, ha teljesül a mondat elején megfogalmazott súlyos feltétel). Mégis érdemes figyelni az ilyen apróságokra, mert egy-egy hiányzó vessző vagy gondolatjel olykor nagy zavart is okozhat (ezúttal a gondolatjelek közé tett „úgy gondolom” lett volna a jobbik megoldás, mert az agyonvesszőzött mondat szintén nehezen érthető). Egyáltalán: mielőtt a fordító nekivág egy mondatnak, el kell döntenie, mi az összetartozó (de grammatikai okokból esetleg szétszórtan fellelhető) állítás, és mi az, ami nem tartozik szorosan az állításhoz, hanem valamiképpen módosítja az elhangzotakat.<sup>9</sup> Ezeket a döntéseket nemcsak azért kell meghozni, mert a német szórend (és persze: a német filozófia) bonyolult, hanem legfőképpen azért, mert a magyar nyelv kötetlen szórendje könnyen arra csábítja a fordítót, hogy vaktában nekivágjon a mondatnak – márpedig ez a legveszélyesebb. (Fordítók, vigyázzatok! A mondatkezdés csapda, amelyet magatoknak állítottok! Jól gondoljátok meg: ha egyszer belevágtok, már nem folytathatók akárhogy, és kényszerpályára kerülhettek!) Tengelyi László óvatlan volt: ugyanúgy kezdte a mondatot, ahogy Kant, és emiatt – meg persze azért is, mert macacsul ragaszkodott a tartalmi hűséghez – már nem tudta összehozni az összetartozó részeket (nevezetesen azt, hogy ha teljesül a mondat elején megfogalmazott negatív feltétel, akkor Kant szerint már nem is szükséges megkérdezni, helyes-e általánosságban előadni a fogalmakat, tudniillik úgy, ahogy azok a hozzájuk tartozó elvekkel együtt a priori fennállnak). Az indítás miatt ugyanis a magyar mondatba még külön be kellett illeszteni valahova Kant önreflektív megjegyzését (nevezetesen, hogy ő gondolja így), és ezért az állításra vonatkozó későbbi megszerzés (nevezetesen, hogy ez a „helyes-e általánosságban előadni” kérdés ott és addig vetődik föl, ahol és ameddig a megismerés a köznapitól eltérően filozófiainak nevezi magát) már végképp nem

kerülhetett a helyé. Szegény fordítónak egyre nyakatekertebben kellett ragoztatnia a szavakat: már az indítás is – a negatív feltétel (ráadásul duplán negatív: „nem lehetséges olyan [...] alapítéle, amelynek ne kellene”) és a negatív következmény („akkor [...] még csak megkérdezni sem szükséges”) – olyan, mintha kinjában mondaná, de ezt legalább sikerül elmondania; a végére odabiggyesztett megszerzés azonban („ha a megismerés [...] filozófiainak hívójára nevezni magát”) nagyon úgy hangzik, mintha a feltételek között mégsem sikerült volna mindent elmondania (vagy legalábbis nehéz rájönni, pontosan mire vonatkozik ez az újabb „ha”). – És miután már ennyit beszéltem róla, illik nekem is megpróbálkoynom a mondat fordításával: „Úgy gondolom ugyanis, hogy ha az erkölcsiségnek nincs olyan valóban eredeti, legfőbb alapítéle, amely minden tapasztalattól függetlenül, biztosan csakis a tiszta észen alapul, akkor nincs szükség arra sem, hogy megkérdezzük, helyes-e általánosságban (in abstracto) előadni a fogalmakat – úgy, ahogy ezek a hozzájuk tartozó elvekkel együtt a priori fennállnak –, még ott sincs szükség ilyesmire, ahol a megismerés, hogy különbözőzzék a köznapitól, filozófiainak nevezi magát.”

Eddig egy olyan mondattal bajlódtam, amely ugyan nehezen követhető, ám – ha elég időt és türelmet szánnunk rá – legalább megfejthető. Nehezebb dolga van az olvasónak a szerkezetileg homonim (grammatikai szerkezetük folytán többféleképpen is olvasható) mondatokkal: itt ugyanis nem idő és türelem, hanem önfegyelem kérdése a helyes olvasat. Hiába látom át azonnal, mit akart mondani a szerző (illetve a fordító), a grammatikai szerkezet miatt folyton előtérbe tolok a hibás olvasat (is). Mondok egy példát: „Igaz, azokra a filozófusokra, akik a személyvesztésen egészen jól álltnak, kevesen hallgatnak, amikor egy időre lemondanak az állítólagos népszerűségről, hogy majd a megszerzett biztos tudás birtokában jogos népszerűsége telessenek szert.” (36.) Érttem én persze, hogy az „amikor”-tól kezdve másképp kell olvasnom a mondatot, mint addig (odáig a „kevesen” volt az alany, onnan kezdve pedig a „filozófusok”), de hiába igyekszem, nehezen váltok. Azt is érteni vélem, hogy a fordító miért nem a szóismétlést választotta (egy sor távolságra attól, hogy „azokra a filozófusokra”, igencsak

rondán hangzott volna, hogy „amikor ezek a filozófusok”). Ilyenkor érdemes bedobni valamilyen apró – a mondat értelmén nem változtató – fordítói trükköt, melynek segítségével egységessé tehető a grammatikai szerkezet. Például ezt: „Vannak ugyan filozófusok, akik egész jól álltnak a személyvesztésen, ám ha egy időre lemondanak az állítólagos népszerűségről, hogy majd a megszerzett biztos tudás birtokában jogos népszerűsége telessenek szert, kevés hallgatójuk lesz.”

Most már elegendő akadémuskodtam, jöhet a dicséret. Az olvasó akár el is felejtheti, amit arról mondtam, hogy a fordítás olykor nehezen érthető. A *Matúra* sorozatban megjelent füzetek ugyanis egy-egy kiváló szakember magyarázó jegyzeteivel és szövegértelmezésével adják közre a klasszikus szövegeket. Ezúttal a legjobb történet, ami történhetett:<sup>10</sup> a nehéz Kant-szöveget minden olvasó számára könnyen érthetővé teszi Tengelyi László remek bevezető tanulmánya, világos és hozzáértő szövegmagyarázata, valamint – egy-egy részt követően – a kristálytiszta szövegrekonstrukció és a gondolatgazdag értelmezés, illetve a füzet végén a kitekintés Kant erkölcsfilozófiai álláspontjára. Elhiszem a szerzőnek, hogy „a jelen kötetet nem kutatók számára írt szakmunkának” szánta (81.), csak én úgy folytattam a mondatot, hogy „hanem többnek: jó tankönyvnek”. Ilyen nagyra törő szándékot persze az ember nem szívesen tulajdonít magának; még akkor sem, ha sikerül megvalósítania, mint Tengelyi Lászlónak.

Mielőtt rátérnék a következő két Kant-fordításra, előre kell bocsátanom valamit. Az új magyar kiadásban nekem sem a GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJÁT, sem AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJÁT nem sikerült megértenem. Most persze túlzok, hiszen az utóbbiból többet értettem, mint amennyit nem, és néha az előbbiben is oldalakon át jól elboldogultam a szöveggel, csak azért fogalmazok ilyen sarkosan, mert szerintem ez a kudarc sokkal tanulságosabb, mint a részleges siker. Ezért a továbbiakban nem (nem csak és nem is elsősorban) a fordítói munka eredményéről – a kinyomtatott szöveg minőségéről – fogok beszélni, hanem a saját kudarcom okait próbálom feltárni. Tudom, ez veszélyes vállalkozás (könnyen ki derülhet, hogy csakis a saját fafejűségemet

okolhatom), mégis megkockáztatom. Ehhez a fordítói munkáról (nem az eredményéről, hanem magáról a tevékenységről) is el kell valamit mondanom, de ezt a saját tapasztalatomra fogom alapozni. Ami Papp Zoltán munkáját illeti, pusztán feltételezésekre fogok hagyatkozni. Arra kérem az olvasót, vegye számításba, hogy mostantól kezdve nagyon ingoványos területen mozgok, és magam sem vagyok teljesen biztos benne, hogy stímmel, amit mondok.

Kezdem azzal, amiben biztos vagyok: Papp Zoltán jó fordító. Ezt már akkor is sejtettem, amikor még csak a két Kant-fordítását ismertem. Azóta viszont volt alkalmam meggyőződni róla: a *Holmi* júliusi számában megjelent Schiller-fordításáról<sup>11</sup> csak a legjobbakat tudom mondani (ami persze nem azt jelenti, hogy minden megoldásával egyetértek). Gondolom, az olvasó belátja, hogy helyzetem kínos: adva van egy jó fordító, aki átülteti anyanyelvemre szakmám két alapvető – az egyetemi tananyag részét képező! – művét, és nekem mégis megértési nehézségeim vannak. Mivel a nyilvánvalóan adódó (ámde igencsak botrányos) következtetést nem szívesen vonnám le, és az sem volna igazán inyemre, ha a magam mentéségre azt bizonygatnám, hogy a jó fordító ezúttal csapnivaló munkát végzett, kínomban elővettem a régi, jól bevált mentő üveget, és azt a kérdést tettem fel magamnak: hogyan lehetséges? Hogyan lehetséges, hogy mind a fordításhoz, mind a befogadáshoz szükséges feltételek teljesülnek (vagy legyen szerényebb: még elfogadható mértékben teljesülnek), és a befogadó mégsem érti a szöveget? Vagy, ugyanez a kérdés, kicsit másképpen: milyenek kell lennie a szövegnek, hogy ez lehetséges legyen?

Nos, talán valami ahhoz hasonlónak, amit én saját fordítói gyakorlatomban – házi használatra – „köztes szövegnek” nevezek. Elmondom, hogy mi ez (csak előbb arra kérem a gyengébb idegzetű nyelvművelőket, ugorják át a következő két bekezdést).

A nyelvi és/vagy gondolatilag nehéz szövegek fordítása közben gyakran megakadok egy-egy mondatnál, melyet – talán így lehetne a legpontosabban mondani – nem tudok igazán magyarul megközelíteni. Most nem arról az egyszerű esetről beszélek, amikor nyelvi vagy tartalmi okokból valamit nem

értek (az ilyesmi jó ...otárak, jó lexikonok – és nem utolsósorban hozzáférő jó barátok – segítségével viszonylag könnyen áthidalható), hanem a fordítók réméről: arról, amikor többé-kevésbé (esetleg: hajszálpontosan) értem a mondatot (ha csak olvasnám a szöveget, valószínűleg minden további nélkül el-siklanék fölötte), magyarul mégsem sikerül megközelítenem. Mivel ami nem megy, azt általában nem érdemes erőltetni, ilyenkor inkább kerülő utat szoktam választani: ahelyett, hogy egyből magyarul próbálnám megközelíteni a mondatot, először óvatosan, fokozatosan elkezdem távolítani a némettől (illetve attól a nyelvtől, amelyen íródott). Az elején még nagyon óvatos vagyok – csupán egy-egy mindig egyformán fordítandó terminust (például azt, hogy „célracionális”) vagy egy-egy halálbiztos szerkezeti elemet (például azt, hogy „akkor” vagy „ha... akkor”) mondom magyarul, minden egyebet változtatlanul hagyok –, azután lassan felbátorodom, próbálom magyarul szavakra cserélni a németeket, és a biztosan megfejtett grammatikai elemeket is magyarul mondom (például magyar végződésekkel illesztke az egyelőre még németül szereplő szavakhoz). Így azután fokozatosan eljutok egy – már nem egészen német, de még távolról sem magyar – „köztes mondathoz”, amely ugyan rémesen hangzik (még mindig van benne egy-két német szó, és tele van megfejtetlen nominális szerkezettel, felbontatlan szóösszetétellel, magyarul nem használatos igenévvél és vonzattal, valamint egyéb hercig germanizmussal), de már jól megközelíthető magyarul. Ilyenkor már sínen vagyok, a többi csak türelem és kitartás kérdése: most már csak a „köztes megoldásokat” kell kicserélnem véglegesekre. Néha persze ez sem megy egyszerre, de sebaj, fokozatosan közelítek: egymás után gyártom a „köztes mondatokat” (melyek egyre magyarabbak, vagy legalábbis egyre kevésbé németek), míg végre elérkezem ahhoz a megoldáshoz, melyet véglegesnek (magyarnak) ítélek. (Ezután jön a kontrollszerkesztő, aki az én szép, magyar „végleges mondatomban” még mindig talál „köztes megoldásokat”, melyek helyett javasol magyarabbakat, és ez a folyamat tulajdonképpen soha nem érne véget, ha nem volnának határidők, nyomdai leadások meg kinyomtatott könyvek.)<sup>12</sup>

Mivel nekem elég jó memóriám van,

rendszerint nem írom le, inkább csak magamban mormolgom – vagy félhangosan próbálom – a „köztes mondatokat”. De ha nagyon nem megy – ha sehogyan sem sikerül magyarul megközelítenem egy mondatot –, vagy ha nagyon sürget a határidő, és nem időzhetek órákat egyetlen mondatnál (esetleg azért nem tölthetek túl sok időt vele, mert vesztélyben forog a magamra rótt napi penzumom teljesítése), akkor mégiscsak leírom ezeket a mondatmonstrumokat, mégpedig abban a reményben, hogy talán majd másnap reggel, amikor friss fejjel nekilátok a munkának, elég lesz egyetlen pillantás, hogy bekkattanjon a megoldás. Ilyenkor viszont (mivel kicsit lusta vagyok, és nem akarom újra végigjátszani az egész távolítás-közelítés folyamatot) semmit nem bízok, a véletlenre: mindent beleírok a másnapra eltett mondat-szörnyetegbe, amit már sikerült megfejtenem (a német szavakon az egész távolítás-közelítés kívül bőven van benne szóismétlés, explicit formára hozott belső vonatkozás és teljesen egyértelművé tett ide-oda utalás). Gondolom, mindenki megéri, hogy amint megvan a végső megoldás, azonnal eltüntetem a nyomokat (sőt akkor is megsemmisítem az előző „köztes mondatomat”, ha még nincs jó megoldásom, csak találtam egy árnyalatnyit magyarabbat). Amúgy sem lenne érdemes mutogatni ezeket a szörnymondásokat, hiszen ezek az elképzelhető legprivátabb nyelven (a saját idiolektusomnak, egy német-magyar keverék nyelvnek és a szerző nyelvhasználatának egyvelegéből kialakított s a pillanatnyi célokhoz igazított nyelven) íródtak: még én magam is csak addig értem őket, amíg nem találok náluk magyarabbakat.<sup>13</sup>

Biztosan vannak fordítók, akik más módszerrel dolgoznak. Például nem mondogatják, próbálgatják, hanem leírják és nézegetik, majd újra és újra átírják „köztes mondataikat”. Esetleg nemcsak „köztes mondatokat”, hanem rövidebb-hosszabb „köztes szövegeket” gyártanak (ezeket valószínűleg muszáj leírni, mert már nem lehet őket megjegyezni). Még azt sem tartom elképzelhetetlennek (különösen mióta a fordítók többsége szövegszerkesztővel dolgozik), hogy valaki első lépésben leírjon egy teljes „köztes szöveget”, utána pedig újra és újra végigmenjen rajta, fokozatosan javítsa, csiszolja, mígnem eljut

egy (többé-kevésbé) „végleges szöveghez”. Az ilyen teljes „köztes szöveg” persze valószínűleg egyetlen: különböző fokon álló (úgy értem: magyarabb és kevésbé magyar) „köztes szövegrészekből” (esetleg: különböző szinten álló „köztes mondatokból”) épül fel, és még az sem lehetetlen, hogy már az első változatba becsúszik néhány „javíthatóan” telitalálat. De a jó eredmény ilyenkor is csak idő és kitartás kérdése, hiszen csak az a feladat, hogy a fordító szépen sorban (és lehetőleg még nyomdába adás előtt) eltüntesse szövegéből a „köztes megoldásokat”.

Nem tudom, Papp Zoltán milyen módszerrel dolgozott. Lehet, hogy az imént felvázolt modell egyáltalán nem illik az ő munkamódszerére, de arra jó, hogy az én kudarcomat magyarázza.

Aki keres, az természetesen minden fordításban talál olyan megoldásokat, melyek helyett – úgy véli – tudna ajánlani jobbakat (magyarabbakat). A PROLEGOMENA és AZ ERKÖLCÖSÖR METAFIZIKÁJÁNAK ALAPVETÉSE esetében tulajdonképpen én is ezt csináltam: egyszerűen kikeresem azokat a helyeket, ahol ízlésem vagy magyar nyelvérzékem alapján – esetleg annak alapján, amit a tárgyról gondolok – más megoldást választottam volna, mint a fordítók. A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJA és AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJA<sup>14</sup> esetében azonban ez az út nem járható számomra. Nem mintha itt minden az ízlésem szerint volna – természetesen itt is találtam olyan megoldásokat, melyek ellen berzenkedtem a magyar nyelvérzékem –, hanem mert sok esetben egyáltalán nem tudtam kideríteni, mi volt (pontosabban: mi lett volna) a fordító megoldása. Mi értelme volna belekötöni egy nem túl szép megoldásba – mondjuk abba, hogy „[h]elyette viszont a spekulatív kritika következetes gondolkodásmódjának korábban aligha várt és nagyon kielégítő megerősítése mutatkozik meg” (GYEK, 12.) –, ha egyszer nem sikerült kiderítenem, mi vezetett ide (kicsit leegyszerűsítve: nem tudom, mi helyett „mutatkozik meg” a váratlan, ámde „nagyon kielégítő megerősítés”), és azt sem pontosan értem, ami utána következik. Valószínűleg bennem van a hiba: az én magyar nyelvi kompetenciám mindenesetre kevés ahhoz, hogy megértssem azt a – talán már nem keverék, de még távolról sem magyar – nyelvet, amelyen

az idézetet megelőző és utána következő szöveg íródott. Később persze a német eredeti segítségével az egész bekezdést sikerült megfejtenem, így most már el tudom mondani, hogy – szerintem – mi az, amit a fordító nem egyből magyarul közelített meg,<sup>15</sup> hanem csak kicsit eltávolított a némettől (például a német szavak helyére magyarokat írt), és amit – én így ítélem meg – később sem közelített eléggé a magyarhoz.<sup>16</sup>

A bekezdés első mondatát (melyből a magyar szövegben két mondat – a 11. oldalon induló utolsó bekezdés első két mondata – lett) nem nehéz megérteni, de igen nehéz magyarul megközelíteni, mert legalább négy olyan kifejezés vagy szókapcsolat szerepel benne, amelyet magyarul nem lehet ugyanúgy mondani, ahogy Kant mondta németül. (Szerintem Kant mondatában eredetileg nemcsak ez a négy nehezen fordítható kifejezés és szókapcsolat volt, de a többire Papp Zoltánnak sikerült kiváló megoldást találnia.) Problémát jelent például, hogy a német mondatban az „*übersinnlich*” a „*Gebrauch*” jelzője abban a szókapcsolatban, hogy „*dem übersinnlichen Gebrauche der Kategorien*”, magyarul viszont – mivel mi a kategóriákat *valamire* vagy *valahogyan* használjuk – nem tudjuk ugyanezt kifejezni azzal, ha a „használat” elé teszünk egy jelzőt, még akkor sem, ha az az „*übersinnlich*” pontos magyar megfelelője (arról, hogy Papp Zoltán választása – az „érzéken-tüli” – jó-e, csak akkor lehet biztosat mondani, ha már sikerült magyarul megközelíteni a szókapcsolatát, hiszen ez attól függ, milyen magyar megoldást választunk a kicsit még „köztesnek” hangzó „*erzéken-tüli kategória-használat*” [11.] helyett). A következő problémát az okozza, amit Kant elintéz annyival, hogy „*in der Spekulation*”, mert egy tevékenységről ugyan igen változatos dolgokat lehet magyarul mondani, de azt mégsem, hogy benne csinálunk valamit. Nehézséget jelent továbbá a legtöbbször problémamentes „*objective Realität*” is, mert Kant először a kategóriák használatával kapcsolatban említi, ráadásul azt írta – ez a negyedik nehézség a mondatban –, „*wie man dem [...] Gebrauche der Kategorien [...] objective Realität absprechen [...] könne*”, amit ugyan magyarul is lehet mondani (mi is „elvitathatjuk” vagy „két-sébe vonhatjuk” az „objektív realitást”), ám

a „használattal” kapcsolatban magyarul meglehetősen zavarba ejtő dolog ilyesmit írtatni (később – amikor Kant másodszor említi „ezt a realitást” – minden jóra fordul, mert ott már egyértelműen a „kategóriákról” van szó, és azt magyarul is meg lehet kérdezni, hogy a kategóriákat miként illetheti meg ez a realitás).<sup>17</sup> Persze ha nagyon megerőltetem magam, még a felsorolt „köztes” – nem teljesen magyar – megoldásokkal együtt is értem a bekezdést indító két mondatot, mely így hangzik: „*Itt nyer először magyarázatot a kritika azon rejtélye is, hogy miközben a spekulációban elvitatjuk az objektív realitást az érzéken-tüli kategória-használatról, a tiszta gyakorlati és objektív tekintetében miként illetheti meg mégis a kategóriákat az érzéken-tüli használat objektív realitása. Ennek szükségképpen következtetlenségnek kell tennie mindaddig, amíg az ilyen gyakorlati használatot csak névről ismerjük.*” (11.) A nem teljesen magyar megoldások azonban mindig megbosszulják magukat. Egyszer nem lehet egyszerűen visszautalni rájuk, hiszen már az első előfordulás is olyan furcsa (szokatlan, esetleg abszurd) volt, hogy még a legegyszerűbb grammatikai megoldással sem lehet elérni, hogy külső kényszer nélkül még egyszer gondoljunk rájuk (bele kell verni az orrunkat: például ismételni kell őket, vagy oda kell írni eléjük, hogy a „nevezett”). Másrészt – és ez a rosszabb – rendszert egyre vadabb dolgokat mondunk róluk: mivel ezek a megoldások már eredetileg sem voltak (egészen) magyarok, nagyon nehéz (néha lehetetlen) eldönteni, hogy magyarul mit mondhatunk és mit nem mondhatunk róluk. Én például végképp feladtam, hogy Kant gondolatmenetét a magyar változathól megértssem, amikor azt olvastam a következő mondatban, hogy „*a nevezett realitás [...] csak arra fut ki*” (11–12).<sup>18</sup> És mivel túl hamar adtam fel, azt sem sikerült igazán megértenem (ti. az „*aligha várt és nagyon kielégítő megerősítés*” megmutatkozását), amiről – ha értem – azt mondhattam volna, hogy nekem speciel nem tetszik.<sup>19</sup>

Nem akarom tovább untatni az olvasót a – számomra – megértési nehézségeket okozó (szerintem még „köztes”) megoldások elemzésével, ezért csak föl sorolok néhányat, és jellem, miben látom a nehézséget. Az alábbiakban igyekeztem a szövegekben sokszor elő-

forduló – már-már „tipikusnak” mondható – „köztes megoldásokat” összegyűjteni.

Az idegen szavak használata általában nem zavar (sok esetben talán előbbben és egyszerűbben ki tudunk fejezni valamit a szerzőtől átvett idegen szavakkal, mint magyar körülírással). De ha több van belőlük egy rakáson, vagy ha ritkán használt, esetleg a szokásostól kicsit eltérő jelentéssel használt idegen szavak fordulnak elő a szövegben, az rendszerint megoldatlanságot takar, és ami nincs megoldva, azt nem – vagy nehezen – értem, mint például az „*eszese lény patológiusan afficiált akarata*”-t (GYÉK, 27.), illetve azt, hogy „*a szubjektum afficiáltatik*” (IK, 42.), nem tudom, pontosan mit értek az „*öröm vagy örömlenség receptívitásának szubjektív feltételén*” (GYÉK, 30.), illetve azon (ez a legabszurdabb!), ami állítólag a „*köznap szóhasználatban szokásos megfogalmazás*”, hogy „*az általános alatti álló különöst kell specifikálni*” (IK, 35.).

Nehezítik a megértést a németből átvett, de magyarul nem használatos vonzatok. Én már azt sem pontosan értem, hogy „*[azt] azonban a tárgyak semmilyen megjelenéséről nem lehet a priori megismerni*” (GYÉK, 30.), magyarul ugyanis *valamit* ismerünk meg, mégpedig – ha a közvetett vonzat is ott áll – valaminek az alapján, valaminek a segítségével, valamiből kiindulva, és még számtalan egyéb módon (jelen esetben például valamivel kapcsolatban), de semmiképpen nem *valamiről*. Ám itt legalább tudom, mire kell gondolnom (mit kellett volna másképp mondani magyarul). Azt viszont végképp nem értem, hogy „*valami valamire meghatározódik*”: amikor azt olvasom, hogy „*a vágyóképeség az objektum valóságossá lételeire határozódik meg*” (uo.), egyáltalán nem tudom, mire kell gondolnom.<sup>20</sup>

Nehezítik továbbá a megértést a feloldatlan nominális szerkezetek is. Ha ezek rövidek, akkor csak csúnyák, de érthetőek (elcsúfítja például a szöveget, ha semmi nem „ered” vagy „származik” valamiből, hanem „eredete van valamiben”, mint mondjuk „*a megjelenítéseknek, melyekhez az öröm érzése kapcsolódik, az érzetekben vagy az értelemben*” [GYÉK, 31.]). A hosszú nominális szerkezeteket azonban az olvasónak fel kell bontania ahhoz, hogy megértse őket, és ezért folyton elakad, nem tudja folyamatosan olvasni a szöveget. Ha elég időt szán rá, valahogy még

azt is megfejti, hogy „*ha a vágyás meghatározó alapjaira kérdezzvén azokat a valamitől várt kellemességben tételezzük*” (uo.), de ehhez meg kell állnia, és tisztáznia kell, hogy akkor most tulajdonképpen milyen alapokra kérdezzünk (azokra-e, amelyek a vágyást meghatározzák, vagy inkább azokra, amelyekkel a vágyás meghatároz valami mást?), és hogy valójában mit is csinálunk, amikor ezeket az alapokat „*a valamitől várt kellemességben tételezzük*” (azt várjuk, hogy valami kellemes lesz, és ezt a kellemességet – vagy pedig ezt a várakozást – gondoljuk vágyakozásunk alapjának?), mert ha nem tisztázza ezeket a kérdéseket, egyáltalán nem biztos, hogy érti a folytatást. A nominális szerkezetek persze elvben németül is eldöntetlenek (többféleképpen értelmezhetők), mégis érthetőek: mivel ezek bevett, gyakran használt formák, a németül beszélők azonnal a kézenfekvőbb értelmezést (jelen esetben mindkét esetben az első lehetőséget: a vágyást meghatározó alapokat, illetve a kellemességet) választják (és ha a szerző mégis a másikat akarta mondani, akkor – sajnos – rosszul fogalmazott). Magyarul azonban az ilyen szerkezetek nemcsak elvben eldöntetlenek: egyszerűen nem értjük őket, amíg nem tisztáztunk bizonyos kérdéseket.

Sokszor megoldatlanságot takarnak és nehezítik a megértést az összetett szavak is. Ha az összetett szó csak egyféleképpen bontható fel – mint például a „megismerőképeség” –, akkor merőben ízlés és stílus kérdése, hogy magyarul felbontjuk-e. De ha többféle felbontás lehetséges – mint mondjuk az „ész-megjelentések” (GYÉK, 32.) vagy a „természetfogalmak” (IK, 83.) esetében –, és a magyar szövegből nem derül ki egyértelműen, melyikre kell gondolnom, akkor könnyen elbizonytalanodom.<sup>21</sup> Fejtörést okozott például a következő szöveg: „*A fogalmaknak pedig csak két olyan fajtája van, amelyek tárgyaik lehetőségnek más-más elvét engedik meg: nevezetesen a természetfogalmak és a szabadságfogalom.*” (IK, 83.) Nem a bizonytalan egyeztetés zavart („*fajtája [...] amelyek*”), hanem a „természetfogalmak”, mert ezt legalább háromféleképpen fel tudom bontani (úgy, hogy „természeti fogalmak”, „a természet fogalmai”, illetve „a természetről alkotott fogalmak”), és el kellett gondolkodnom, vajon ez a három pontosan ugyanazt jelenti-e. Pechemre arra

jutottam, hogy – noha ez a három nem nagyon különbözik egymástól – a „természetfogalmak” (így többes számban) mégis legalább két dolgot jelenthet: jelentheti a természetéről alkotott (biológiai, csillagászati stb.) fogalmakat, ám jelentheti a természetéről mint egészről alkotott fogalmakat is. A továbbiak miatt (meg azért is, mert szeretem Cassirer Kant-értelmezését)<sup>22</sup> én az utóbbi mellett döntöttem, ami – valljuk be – csak annak jut eszébe, aki felbontja és a „természetről alkotott fogalmak”-nak olvassa az összetett szót.

Ha el akarunk igazodni egy hosszú és bonyolult német mondatban, sokat segítenek az egyeztetések (lehet, hogy még így is több lehetőség marad, de az biztos, hogy csak olyan részek tartozhatnak össze, amelyek grammatikai nemük, valamint egyes, illetve többes számú alakjuk tekintetében egyeznek). Magyarul viszont a felváltva használt egyes, illetve többes számú formák nem eligazítanak, hanem hibásak, grammatikai nemek pedig nincsenek (tehát nem is segíthetnek). Az olyan mondat, amelyben egyeztetési hibák vannak, nem nehezen érthető magyar mondat, hanem tökéletesen érthetetlen „köztes mondat”. Mint például ez: „Bármennyire eltérő fajtájúak legyenek is a tárgyakká megjelenítései, legyenek akár, az érzékekkel ellentétben, értelmi vagy épp észmegjelentések, az öröm érzése, mely voltaképpen mégiscsak az egyedül, aminek révén az akarat meghatározó alapját alkotják (a kellemességet, az ezáltal ígért és a tevékenységet az objektum létrehozására ösztönző gyönyört), nemcsak annyiban azonos fajtájú, hogy mindenkor pusztán empirikusan ismerhető meg, hanem annyiban is, hogy minden esetben ugyanazt a vágyóképeségben megnyilvánuló életetűt afficiálja, s ebben a vonatkozásban csakis fokozatilag különbözhet bármely más meghatározó alaptól.” (GYÉK, 32.)

Utolsónak hagytam a legnehezebb – tartalmi kérdéseket is érintő – problémát: a terminológiát. Nehezítheti a megértést az is, ha a magyar terminológia nem a legszerencsésebb, és a fordító mégis nagyon következetes. Erre két példám van.

Szerintem a „megjelenítés” nem minden előfordulásában szerencsés választás a „képzet” helyett, most mégsem Papp Zoltán választását, hanem a következetességét vitatom. Ami a választást illeti, elfogadom a fordító indoklását: „a »Vorstellung« esetében elértem a

KANT-fordításokban eaig szokásos gyakorlattól, és a »képzet« helyett a »megjelenítés«-t használtam. KANTnál ugyanis a »Vorstellung« nemcsak azt jelenti, amit »képzet«-en értünk, hanem a képzetalkotás aktusát is, és ezt a hettőliséget a »megjelenítés«-vissza tudja adni. Nem volt lehetséges, hogy a »képzet« és a »képzetalkotás« szavakat váltszam, mert a »Vorstellung« előfordulásainál nem mindig dönthető el teljes biztonsággal, melyik jelentésről van szó. Ahol ellenben eldönthető – és az esetek többségében így van –, ott a »megjelenítés«-ből is kiválgatható a releváns jelentés. Emellett a »megjelenítés«-összhangban van a »vorstellen«-ige »megjeleníteni«-ként való fordításával”. (A FORDÍTÓ UTÓSZAVA, IK, 442.)<sup>23</sup> Van azonban a „Vorstellung”-nak (és a megfelelő igei alaknak) egy teljesen hétköznapi – nem terminus értékű – használata is: az „elképzelés” (illetve: elképzelni valamit), és ez nagyon távol esik attól, amit a „megjelenítés” (vagy a „megjeleníteni”) lefedhet. A fordító azonban kérelhetetlenül következetes volt, így az olvasónak még egy olyan egyszerű szöveg megértése is nehézséget okoz, mint ez: „Hogy a vétkest úgy jelentésék meg, mint akinek elméjét nyugtalansággal gyöttri rossz cselekedeteinek tudata, ehhez jellemének elsődleges alapzata szerint már eleve legalább bizonyos fokig morálisan jónak kell megjeleníteniük őt.” (GYÉK, 52.)<sup>24</sup>

A másik példa kicsit bonyolultabb. Papp Zoltán – szerintem – nagyon jól választja meg a német „Gemeinsinn” és „gemeiner Verstand” magyar megfelelőit: megoldja, ami megoldható – az előbbi „közös érzék”-nek, az utóbbit „közönséges értelem”-nek fordítja –, és nem erőlteti, ami magyarul nem megy (nevezetesen, hogy a „Gemein”-t és a „gemeiner”-t ugyanazzal a szóval fordítsa). Vannak azonban helyek – én kettőt találtam: AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJÁ-nak 20. és 40. §-át –, ahol ez az amúgy jó választás érthetetlenül teszi a magyar szöveget. Kant ugyanis ezeken a helyeken arról beszél, hogy noha „a közös érzék lényegileg különbözik a közönséges értelemtől”, az utóbbit „olykor szintén közös érzéknek (sensus communis)” nevezik (IK, 155.). Itt bizony baj van: ezt a részt nem lehet úgy fordítani, ahogy Kant mondja, mivel a magyar „érzék” szónak nincs meg az a kétértelműsége, amely a német „Sinn”-nek és a latin „sensus”-nak megvan. Kant ugyan másodszer is „Gemeinsinn”-t mond, de ettől még nem lesz igaz,

amit a fordító (magyarul) állít, hiszen a „közönséges értelem” (magyarul) még elvéve sem nevezték „közös érzéknek”, de persze *sensus communis*-nak, azaz „józan ész”-nek igen. Itt bizony csak a család segíthet (még szerencse, hogy az idézett hely nem A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJÁ-ban van, mert a morálfilozófiában nem szívesen javasolnák csalást). Ezek a helyeken a rossz megoldás tulajdonképpen nem is nehezíti a megértést, hiszen a magyar olvasó rögtön látja, hogy a fordító melléfogott.

Remélem, ennyi példa elég: a felsorolt „köztes megoldások” talán (vagy legalább részben) magyarázzák, miért nem sikerült nekem az új kiadásban sem A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJÁ-t, sem AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJÁ-t (teljesen) megértenem. Ugyanez magyarázza azt is, hogy meg sem próbáltam a fordító megoldásai helyett más megoldásokat javasolni: arra merek vállalkozni, hogy egy számomra (már) érthető, de (még) nem elég magyaros vagy magyarul nem (elég) szép megoldás helyett – ha tudok – javasoljak jobbat, de arra nem, hogy egy másik fordító fejével gondolkodjam. Márpedig erre lenne szükség ahhoz, hogy valaki másnak a számomra (még) nem érthető – még túlságosan „köztes”, (még) nem magyar – megoldásától elinduljak, és innen eljussak egy végleges (magyar) megoldáshoz, vagy ha véglegeshez nem is, legalább valamilyen (már) érthető, (magyarul) elfogadható megoldáshoz.<sup>25</sup> És végül a „köztes megoldások” miatt nem merem nyilatkozni arról sem, hogy vannak-e fordítási hibák a magyar szövegben: egy „köztes megoldás” ugyanis – bár attól függően, hogy merre mozdul el a fordító, még leiterjakab is, és telitalál is lehet belőle – nem lehet „hibás”. Papp Zoltán fordítása azonban nem „köztes szöveg” (én is csak azt próbáltam bemutatni, hogy túl sok „köztes megoldás” maradt benne ahhoz, hogy nekem sikerüljön maradéktalanul megértenem), és a nyelvileg jól megoldott részben talámtam is említést érdemlő hibát. A magyar fordításban a következőt olvashatjuk: „ez esetben, akár a CHESOLDEN-féle vannak, azt kell kérdeznünk: mi csál meg, a látás vagy az érzés?” (GYÉK, 20.). A Kant szövegében szereplő „Gefühl” szó azonban ezen a helyen nem „ézés”-t, hanem „tapintás”-t jelent (a szótárban is szerepel a

„tapintás” a „Gefühl” szó jelentései között). A Chesoldenre történő utalás minden kétséget kizár: ő volt ugyanis az az angol sebész, aki 1728-ban egy jól sikerült szemoperációval egyszer s mindenkorra megválaszolta a már hosszú évtizedek óta vitatott, úgynevezett „Molyneux- (vagy: Molineux-) problémát” (nevezetesen, ha egy vakon született ember – aki tapintás útján megtanult különbséget tenni egy azonos anyagból készült és körülbelül azonos nagyságú kocka és gömb között – egyszerre látni kezdene, vajon a tapintás segítségével nélkül is meg tudná-e különböztetni a két testet? a válasz: nem).<sup>26</sup> Tudatában vagyok annak, hogy a probléma egy egyszerű szócserevel még nincs megoldva, mivel a mondatot követő zárójeles megjegyzésben szerepel a „gefühl” igenév – mégpedig a „Nothwendigkeit” jelzőjeként –, és noha fogalmam sincs róla, hogy ez pontosan mit jelent, abban biztos vagyok, hogy nem „tapintott szükségesség”-et. Ez bizony nagyon nehéz, de általában ilyenek a fordítási problémák. Csak azzal tudom biztatni Papp Zoltánt, hogy ha neki sem sikerül egyből megközelítenie magyarul, próbálja először fokozatosan távolítani a némettől...

Van még valami, de ez már nem a fordításokat, hanem a könyvkiadást érinti. Az elmúlt években a Művelődési és Közkultúrati Minisztérium Felsőoktatási Tankönyvtámogatási Pályázata sokat lendített a magyar könyvkiadásra, de – a nagyon szűkre szabott határidőket – sokat is ártott. Jó példa erre AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJÁ-nak új magyar kiadása, melyre elég lett volna még egy icipici időt szánni, hogy ne maradjon benne „köztes megoldás”. A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJÁ-val más a helyzet: mivel nem szerepel a kötetben, feltételezem, nem támogatta az MKM, és ha nem támogatta, nem is szabhatott határidőt a megjelenésnek (a Soros-alapítvány pedig nem szokott lehetetlen követelményeket támasztani). Így hát kénytelen vagyok a kiadót hibáztatni a történetekért. Pedig szívesen mondtam volna jót az Ictusról, hiszen ez a Kant-sorozat olyan jól indult! Ha az első két kötettel, A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJÁ-val<sup>27</sup> és a TÖRTÉNETFILLOZÓFIAI ÍRÁSOK-kal<sup>28</sup> tudott várni a kiadó, amíg elkészül a fordítás (pedig az utóbbit az MKM támogatta!), A GYAKORLATI ÉSZ KRITI-

KAJÁ-hoz miért nem volt elég türelme? Nemcsak az olvasónak, hanem magának is ártott ezzel a türelmetlenséggel, márpedig olyat cselekedni, ami minden érintettnek árt, nem bölcs dolog. Csak azért nem mondom, hogy az ilyesmi ítélőerő hiányára enged következtetni, mert egy kiadó esetében egyáltalán nem helyénvaló dolog ítélőerőről beszélni.

### Jegyzetek

- Ráadásul az is teljesen érdektelen, szokványos hiba: a javítások átvezetésekor valaki valamit benne hagyott, vagy rossz helyre illesztett be a szövegbe (lásd a 84. oldal alján induló és 85. oldalon folytatódó értelmetlen és nyilvánvalóan elírt mondatot).
- Zavaromat csak fokozza, hogy A TISZTA ÉS KRITIKÁJÁ-nak azon a helyén, amelyre itt Kant hivatkozik, nyoma sincs „szubsztanciálé”-nak: ott nincs más, csak „szubsztancia” és „egyszerű szubsztancia”.
- Persze nem voltam elég következetes: igaz, hogy nem tudtam belekötni sem a fordítóba, sem a szöveget gondozó kiadóba, de ettől még beleköthettem volna a szerzőbe. Szívem szerint meg is tettem volna, csak nem vagyok Kant-szakértő, és nem mertem belemenni tartalmi kérdésekbe. De nem titkolom: most, hogy így egyvégtében elolvastam a könyvet, kicsit bosszantott Kant nagyképűsége. Állandóan az a kérdés motoszkált a fejemben, hogy vajon a PROLEGOMENA megírásakor mitől volt ennek a Kantnak olyan nagy a mellénye? Igaz, hogy megírt már egy KRITIKÁ-t (de kettőt még nem!), és ha tárgyilagosan nézem, nem minden várakozása jött be a jövőt illetően (itt van például – ezt csak jegyzetben és ott is csak zárójelben merem mondani – David Hume kauzalitásfelfogása, amelynek még ma is nagyobb a keletje, mint az övének).
- Mindössze három hibát találtam, de azok legalább bosszantók. Az első azért, mert akkor is észreveődik, ha az ember nem olvassa, csak lapozgatja a könyvet: a 23. oldalon feltűnő helyen – az oldal szélén található magyarázó jegyzetben – hibásan szedték Rousseau nevét. A második hiba viszont azért bosszantó, mert nagyon fontos (Kant által is kiemelt, a jelen kiadásban dőlt betűvel szedett) szövegrészben található: az 51. oldalon az egyik jól ismert, sokat idézett megfogalmazást értelmetlenül teszi egy – nyilván valamilyen korábbi változathoz ott felejtett – fölösleges szó (ú. az „akaratok”): „*tehát úgy cselekedj, hogy akaratod maximája révén akaratok egyúttal általánosan törvényhozónak is tekinthesse magát*” (valamit javít a helyzetben, hogy a 64. oldalon – a szö-

- veget követő elemző átekitésben, ahol Tengelyi László idézi ezt a helyet – hibátlanul szerepel a szöveg). A harmadik hiba tulajdonképpen apróság, csak nagyon megnehezíti az olvasó dolgát: a 67. oldalon az áll, hogy „*hacsak az előbbi egyszerűségi alkalmassá tesz bennünket arra is*”: ez így nem jó, a „hacsak” után akkor is azt kell mondani, hogy „alkalmassá nem tesz bennünket arra is”, ha a németben nincs ott a „nem”. Ha jól rekonstruálom a történeteket, eredetileg úgy szólhatott ez a rész, hogy „csak ha az előbbi egyszerűségi alkalmassá tesz bennünket arra is”; azután valaki mégis a „hacsak” mellett döntött, ám elfelejtette végigvinni a javítást.
- Itt jegyzem meg, hogy az átdolgozott változatot nem vettem össze a korábbi fordítással. Előre is elnézést kérek Tengelyi Lászlótól, ha olyasmit kérek számon rajta, amit változtatás nélkül átvett, és arra kérem Berényi Gábor, hogy – ha őt illetik meg – nyugodtan vegye magára a dicséreteket.
  - Ha a fordító úgy érzi, muszáj ismételnie, az „általános” maxima világosabb lenne.
  - Nem akartam untatni az olvasót, ezért nem hoztam példát olyan (ebben a fordításban amúgy is feltűnően ritkán előforduló) apróságokra, mint a vonatkozó névmás hibás vagy bizonytalan használata. Túl hosszadalmas lett volna megvilágítani azokat az árnyalatnyi tartalmi különbségeket, melyek abból erednek, hogy az „ami” nem az előző tagmondat utolsó (vagy valamelyik egyértelműen kiemelt) szavára, hanem az egész tagmondatra utal vissza. Még ennél is körülményesebb magyarázatot igényeltek volna azok az esetek, ahol a fordító ugyan a jó vonatkozó névmást választja, de az olvasó a mondat-szerkezet miatt a másikat (mondjuk az „amely” helyett az „ami”-t) várja, és a váratlan fordulat elbizonytalanítja, vajon úgy kell-e érteni a mondatot, ahogy a fordító írja, vagy inkább úgy, ahogy ő várta (persze, ha mind a kétféleképpen végiggondolja, rendszerint kiderül – ha pedig megnézi a német eredetét, mindig kiderül –, kinek van igaza, de ez a sok babramunka egy egyszerű szóismétléssel elkerülhető lett volna).
  - Aki igazán hosszú mondatot szeretne illusztráció-nak, annak ajánlom, próbálja első olvasásra megfejteni az 57. oldalon található, „*Ezzel szemben a morális érzés*” kezdetű mondatot vagy a 67. oldalon azt a 17 soros – egyetlen mondatból álló – bekezdést, amely azzal kezdődik: „*Úgy ténhét fel tehát*”.
  - Ez utóbbi nagyon sokféle lehet (korlátozhatja vagy kiterjesztheti az állítás érvényét, lehet stiláris finomítás vagy – mint a jelen példában – a szerző ön-reflexiója és még számtalan egyéb), s a fordítónak azt is el kell döntenie, hogy mire vonatkozik a módosítás: az egész állításra vonatkozik-e vagy csak egy részére (és ha az utóbbi eset áll fenn, akkor melyik-re). Azt már meg sem próbálom elmondani, mi mindenről kell a fordítónak előzetesen döntenie abban

- a bonyolult, de igazságszerű gyakori esetben, amikor egy mondat több állításból épül fel.
- Inkább azt kellene mondanom, hogy ezúttal is, mert az eddigi fizeteket is csak dicsérni lehet.
  - Friedrich Schiller: KALLIAS, AVAGY A SZÉPÉGRŐL (Részletek). Holmi, XI. (1999.) 7. 842–864.
  - A folyamat persze ezzel sem ér véget, hiszen amikor a megjelent könyvvel eldicsekszem a barátaimnak, jön Réz Pál, aki mindig számos „köztes mondatot” talál a kinyomtatott szövegben. Inkább csak arról van szó, hogy a fordítók által végelegesnek ítélt megoldásokról általában nyomtatott dokumentumaink vannak.
  - Talán segít, ha elképzelünk egy skálát, melynek egyik végpontján a német nyelv (annak is a szerzőre jellemző változata), a másik végpontján pedig a magyar nyelv áll, a köztes fokokon pedig keverék nyelvek vannak: minél jobban megközelítjük a végpontokat, annál interszubjektívebbek ezek a nyelvek (egészen közel a végpontokhoz tulajdonképpen csak egy kicsit elrontott magyar, illetve kicsit elrontott német nyelvet találunk), ám minél inkább távolodunk a végpontoktól, annál kevésbé hasonlítanak a két nyelv egyikére (annál kevésbé érthetőek a németül, illetve magyarul beszélők számára) ezek a keverék nyelvek, a középpont közelében pedig már csak az éppen beszélő számára érthető privát nyelvek vannak (ezeket viszont kicsit távolabbi már az sem érti, aki az imént még használta őket).
  - Mivel a továbbiakban a két fordítást együtt tárgyalom, a hivatkozásoknál a szokásos rövidítéseket (GYÉK, illetve IK) használom.
  - Még egyszer hangsúlyozom: nem állítom, hogy a fordító ilyen távolító-közelítő módszerrel dolgozott, csupán én rekonstruálom így a történeteket, mert így tudom a legjobban megvilágítani az értetlenségemet. És azt is hozzá kell tennem, hogy ebben a rekonstrukcióban nem egy szinten áll a két szöveg: noha AZ ITÉLŐERŐ KRITIKÁJÁ-ban is találtam olyasmit, amit én még „köztes megoldásnak” tartok, csak A GYAKORLATI ÉS KRITIKÁJA esetében merem a magyar szövegben maradni „köztes megoldások” számlájára írni megírt és néhezégeimet.
  - Még az is lehet, hogy szándékosan nem közelítette szöveget a magyarhoz, mert akkor el kellett volna döntenie, melyikre válassza a kínálkozó – de kétségkívül kisebb-nagyobb jelentéskülönbséggel járó – magyar megoldások közül. Legalábbis erre vall, hogy a fordító – más-más megfogalmazásban – mind a két kötet utószavában megjegyzi, hogy amennyire lehet, igyekszik követni Kant eredeti szövegét: „*egyszerre ragaszkodom ahhoz, amit mond, és ahhoz, ahogyan mondja*” (IK, 439.), illetve „*a magyar szövegnek a jelentés és a forma tekintetében egyaránt a lehető legpontosabban kell követnie a németet*” (GYÉK, 193.).
  - Azt viszont már kicsit kevésbé lehet magyarul

- kérdéznit, amit Papp Zoltán kérdez (aki ehhez hozzászólás emlékeztetőül a nehezen megközelíthető első előfordulásánál használt „köztes” megoldást is): „*miként illethei meg mégis a kategóriákat az érzéken-től használat objektív realitása*” (11.), mert a „használat”-ról (magyarul) noha Kant tényleg erre utal (németül) – nem mondhatjuk, hogy van neki (vagy nincs neki) „objektív realitása”.
- Ide írom a teljes mondatot is, biztosan lesz, aki megérti: „*Most viszont a gyakorlati használat teljes elemzése révén tudatára ébredünk annak, hogy a nevezett realitás a legkevésbé sem a kategóriák elméleti meghatározásához és a megismerésnek az érzéken-től való kiterjesztéséhez kapcsolódik, hanem csak arra fut ki, hogy a kategóriáknak ebben a vonatkozásban egyáltalán objektívumak legyen, tekintettel arra, hogy a kategóriák vagy benne foglaltatnak a szükségszerű a priori akaratmeghatározásban, vagy elválaszthatatlanul kapcsolódnak ennek tárgyához.*” (GYÉK, 11–12.)
  - Az idézet utáni részzel másfajta problémám volt: ott a magyarul (számomra) követhetően mondat-szerkezet miatt nem értemet a szöveget.
  - Csak melleleg jegyzem meg, hogy talán nem kellett volna mindenben hallgatni a szerkesztőkre (vagy nem kellett volna A GYAKORLATI ÉS KRITIKÁJÁ-ban is érvényesíteni AZ ITÉLŐERŐ KRITIKÁJÁ-nak fordításával kapcsolatos javaslatukat). Arra gondolok, amiről Papp Zoltán A FORDÍTÓ UTÓSZAVÁ-ban ezt írja: „*[a szerkesztők javaslataira módosítottam a »Bestimmung« fordítását [...]. Eltűnt az eredetileg alkalmazott »rendeltetés« [...]. Helyébe részint a »mivolta«, részint a »magunk meghatározása« lépett.*” (IK, 443.)
  - Az „észmegjelenítések” esetében a szövegből ugyan kiderül, hogy az „ész által megjelenítések” kell gondolnom, mégsem tartom szerencsésnek a szóösszetételt. Szerintem már az is vitatható (később vitatni is fogom), hogy minden előfordulásban jó választás-e a „megjelenítés” a „képzet” helyett, a különféle szóösszetételekben azonban kifejezetten zavarónak érzem a „megjelenítés”-eket.
  - Vö. Ernst Cassirer: KANTS LEBEN UND LEHRE. Berlin, 1923. 177. sk.
  - A meggyőző indoklás ellenére a fordító figyelmébe ajánlom Dilthey „Vorstellen” fogalmát, amely gyakran az észlelés, a képzetalkotás (ez németül vagy szintén „Vorstellen”, vagy „Vorstellung”) és a gondolkodás folyamataira (az akarás és az érzés folyamataival szembeállított ún. „intelligencia-folyamatokra”) vonatkozik. Mivel Diltheynél mindig egyértelműen elődönthető, hogy melyikről van szó, a magyar fordításban különbséget kellett tennem a kétféle „Vorstellen” (illetve a „Vorstellen” és a „Vorstellung”) között: az általánosabb fogalmat neveztem „megjelenítés”-nek, a szűkebbet pedig „képzet”-nek vagy – ha a kontextus úgy kívánja – „képzetalkotás”-nak. (Ettől persze Papp Zoltán még nyugod-

tan használhatja másra a „megjelenítés” szót, mint amire én használtam a magyar Dilthey-fordításban. De talán érdemes meggondolnia, hogy a „Vorstellung”, illetve a „Vorstellen” szó nemcsak azért kétértelmű, mert egyaránt vonatkozhat a tevékenységre és a tevékenység eredményére, hanem azért is, mert – Diltheynél is, Kantnál is – van egy szűkebb és egy tágabb értelme. Ebben az összefüggésben talán még annak is van jelentősége, hogy a magyar „megjelenítés” szót – az angol „representation” és a francia „représentation” megfelelőjeként – gyakran használjuk a tágabb értelemben.)

24. Nem ide tartozik, de nem tudom megállni, hogy ne említsem: a *Holm*-ban közzétett szép Schiller-fordításban is fennakadtam a „megjelenítés”-eken. Néha egyszerűen azért, mert (mint mondjuk a „jelenségek megjelenítése”) nem szép megoldás: „A jelenségeknek ugyanis megjelenítésükben a megjelenítőerő formai feltételeihez kell igazodniuk” (*Holmi*, id. kiad. 844.). Néha viszont komolyabb problémám volt a „megjelenítés”-sel, egy helyen egyenest értelemzavarónak találtam, hogy a magyar mondatban nem „képzet”, hanem „megjelenítés” szerepel: „Az ész vagy megjelenítést kapcsol össze megjelenítéssel megismeréssel (elméleti ész), vagy megjelenítéseket az akarattal cselekvéssé (gyakorlati ész)” (uo.).

25. És mivel Kant-szövegekről van szó, arra sem merek vállalkozni, hogy a másik fordító (számomra értelmetlen) „köztes megoldásait” egyszerűen félretoljam, és (esetleg kerülő úton, fokozatosan, de a saját

„köztes megoldásaimmal”) közelítve a szöveghez magam próbálkozzam a fordítással.

26. A filozófusok közül a nemleges választ – hogy ti. a tapintás segítségével nélkül a vakon született ember sem a távolságról, sem az alakról, sem a nagyságról nem tudna biztos ideát alkotni magának – Locke nyomán először Berkeley fogalmazta meg határozottan. A franciák közül Diderot, Condillac és Voltaire foglalkozott részletesen a problémával.

27. Kis János kitűnő fordításáról e helyütt nem kell szólnom: ezt már korábban megtettem (l. *Holmi*, VIII. [1996.] 12. 1803–1809.).

28. Be kell vallanom, hogy nem csak terjedelmi okokból mondtam le róla, hogy ebben a recenzióban a TÖRTÉNELEMFILÓZÓFIAI ÍRÁSOK (fordította – Hildenstab György és Nagy László fordításainak felhasználásával – Mesterházi Miklós és Vidrányi Katalin, Ictus, é. n., készült: 1995–97-ben) magyar fordításáról is szóljak. A fő ok az volt, hogy Kisbali László alapos és átfogó – és nem utolsósorban: rendkívül szellemes – kritikát írt erről a kötetéről (l. LEHETSÉGES-E, ÉS HA NEM, HOGYAN?, BUKSZ, IX. [1997.] 3. 286–301.), melyben részletesen bírálta a fordítást is. Méltatlannak és igazságtalannak érezném azonban, ha a sorozatról szólva nem jegyezném meg, hogy a Mesterházi által összeállított kötet – azokkal a hibákkal és melléfogásokkal együtt is, melyeket Kisbali (remekül!) kipécézett – használható, jó munka.

Erdélyi Ágnes

## A HOLMI az alábbi könyvesboltokban kap

### Budapesten:

- Atlantisz Könyvsziget, V., Piarista köz 1.  
Bartók Béla Könyvesbolt, XI., Bartók Béla út 25  
Cartafilus Kft., XIII., Visegrádi utca 5/B  
ELTE Filozófia Tanszék, V., Piarista köz 1.  
Írók Boltja, VI., Andrassy út 45.  
Láng Téka, XIII., Pozsonyi út 5.  
Magyar Rádió – Pagoda, VIII., Bródy Sándor utca  
Magyar Televízió – Aula, V., Szabadság tér 17.  
Múzeum Könyvesbolt, V., Múzeum körút 39.  
Műcsarnok, XIV., Dózsa György út 37.  
ODEON ART VIDEO, XIII., Hollán Ernő utca  
Osiris Könyvesbolt, V., Veres Pálné utca 4–6.  
Pont Könyvesbolt, V., Mérleg utca 6–8.  
Stúdium Könyvesbolt, V., Váci utca 22.  
Sziget-bolt, V., Váci utca 76.  
Sziget Rehabilitációs Szövetkezet, VII., Murányi utca  
Universum, Kossuth Klub, VIII., Múzeum utca

### Vidéken:

- Corvina Kiadó, Licium Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin  
JATE könyvtár, Szeged, Petőfi sugárút 30–34.

